

Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola
Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program

Tézisfüzet

Szabó Miklós

Az illékony tragédia – A genocídium kutatás lehetséges kulturális antropológiai
megközelítése

Témavezető:
Papp Richárd, PhD
Habilitált egyetemi docens
ELTE Társadalomtudományi Kar
Kulturális Antropológia Tanszék

2017.

Tartalom

Előzmények, Problémafelvetés	1.
Módszertani kérdések	6.
Következtetések	9.
A témában végzett tudományos tevékenység	15.

Előzmények, problémafelvetés:

Az antropológusok, és emberi jogi aktivisták nem természetes szövetségesek. Az antropológus elfogadja a kultúrát olyannak, amilyen. Az emberi jogi aktivista az igazságtalanságokat, jogtalanságokat látja meg egy kultúrában, és igyekszik azokat megváltoztatni. Az antropológus rávilágít a kultúrák közti különbségekre. Az emberjogi aktivista a kultúrákon átívelő hasonlóságokat keresi. Az antropológus elfogadja az értékrendek széles skáláját, melyeket kultúráként változónak tekint. Az emberjogi aktivista egy partikuláris értékrendet képvisel, melyet univerzálisnak tekint.

Az alapvető különbségek ellenére, a törekvések és indíttatások mélyebb rétegeiben nem ilyen nagy a szakadék. Az emberi jogok klasszikus védelme óvatos megfigyelésre épül, a partikuláris esetek pontos leírására, melyben emberek szenvedtek. Hasonlóan egy genocídium után az antropológia segíthet egy közösségnek eldönteni miként léphet tovább. Lévén kérdéses, hogy miként lehet legjobban újjáépíteni egy közösséget. Jobb lezárni a múltat, vagy végsőkéig ragaszkodni, hogy az elkövetők megbűnhődjenek? A felelősség megállapítása az igazság kimondásán, büntetőjogi tárgyaláson, vagy ezek kombinációján keresztül hatékonyabb? Az amnesztia a megbocsájtás része, vagy gondatlanság és további erőszak bölcsője?

A genocídiumról metaforákon keresztül beszélünk. Az azt követő lépések is indirekt módon a felejtés, megbocsájtás, a tiszta lappal indulás, a sebek begyógyítása, a társadalom továbblépése körül fogalmazódnak meg. A rend strukturalista helyreállítása a tényleges események eltávolításával a megbűnhődés, a jog, a rend visszaállítása, a jövőbeli bűnök elkerülése, az elrettentés, az áldozatok és hozzátartozóik lelki nyugalmanak tiszteletben tartása körül szerveződik.

Miként működnek a társadalmak? Mik a valós igényeik? Hogyan fogalmazzák meg a saját kultúrájukon belül a múlt eseményeit, és miképpen tudnak ők előrelépni? Hogyan lehet a stabilitás, és a bosszú igénye között megtalálni a kompromisszumot?

A múltba visszatekintve a népiértés, a nyugati civilizáció Janus arcaként ott lappang az olyan metanarratívákban mint a „civilizáció” és a „haladás”. A nemzetállamok fejlődésének, és a modern kolonizáció következtében „visszamaradt” és „vad” bennszülöttek milliói pusztultak el betegség, éhínség, rabszolgamunka, és egyszerű gyilkosság következtében. A huszadik században újabb hatvan millió ember pusztult el, gyakran a nemzetállamok további fejlődési kísérlete, „társadalmi tervezése” következtében.

Miért kívánja egy emberi csoport a másikat eltörölni a föld színéről? Mik az ilyen események folyamatai és eredetei? Miként reagálunk a testi és lelki pusztításokra, ami ezzel jár? Az antropológia csak nemrég kezdett a komplex államokban végbemenő politikai erőszakkal foglalkozni. Már régóta figyeli, esetenként segíti, vagy ellenzi a kisebbségek és bennszülött csoportok elleni erőszak és elnyomás rendszereit. Egyfelől a diszciplína sokáig kényelmetlennek találhatta a témát, mivel maguk az antropológusok és antropológiai fogalmak mint a faj, etnicitás, és kultúra hozzájárultak a genocídiumok bekövetkezéséhez. Talán leginkább a kulturális relativizmus volt az oka ennek a távolmaradásnak. A kulturális értékek történelmi folyamatok termékei, ezért aztán senki se gondolhatja, hogy az ő saját társadalmának értékei érvényesebbek, felsőbbrendűbbek, univerzálisabbak mint másoké. Ez a hozzáállás vezette az Amerikai Antropológiai Szövetséget 1948-ban az Egyesült Nemzetek által elfogadott Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozatára adott válasz szövegezésékor. „A nyilatkozatban megjelenő jogok a nyugati és amerikai államok értékrendszerének fogalmaiban fogantak” Miközben ez a hozzáállás az imperializmus elleni küzdelemből eredt, ezzel egy időben megnehezítette, vagy akár lehetetlenné is tette, hogy választ adjon, vagy elítéljen népiértásokat, vagy más csoportközi erőszakos tetteket.

Miként ítélnénk meg egy tettet? Amennyiben feltételezem, hogy az egyik társadalom értékei éppen annyira érvényesek, mint egy másiké, miként ítélné el annak a másikkal azon morális tetteit, melyek nem esnek egybe a saját értékrendjével?

A kérdés tehát mindig az, miként reprezentálják, alkotják újra a társadalmak a genocídiumokkal terhelt múltat a szelekció, az elhagyás és a felejtés bonyolult rendszerében létrejövő narratívákon és ellennarratívákon keresztül. Miként emlékeznek rá, és miként felejtik el? Miként bosszulják meg, vagy marad büntetlen? Miként dolgozzák fel, hallgattatják el vagy mellőzik különböző történelmi kontextusokban és pillanatokban? Miként erősödik meg az igazság és legitimitás a genocídiumot követően? Az áldozatok, elkövetők, szemtanúk, külső megfigyelők mind nagyon különböző módon képzelhetik el az igazságot. Miként folynak le és meddig maradnak meg az emlékezetben ezek a viták? Miként változnak ezek a folyamatok, vagy miként kerülnek elő korábbi viták az új reprezentációs terekben?

Az erő továbbra is központi kérdése marad az emlékezetnek. Az érintett csoportok egy részének minden esetben meglesznek az eszközei, hogy kormányokon, nemzetközi szervezeteken, tömegkommunikáción keresztül megerősítsék saját elképzelésüket egy adott eseményről, genocídiumról; s egyben meglesz a képességük más, szintén érintett, de kevesebb eszközzel rendelkező csoport igazságának megtagadására. Az elnyomás akkor is véghezvihető, ha ezt az erősebb értelmezést megkérdőjelezzik, megcáfolják, és a hivatalos

narratíva elfogadását tömegesen utasítják vissza a helyi tüntetések, rituálék, a személyes emlékezet, de akár a hallgatás eszközével. Az itt felmerülő tétek nem pusztán intellektuálisak vagy morálisak, hanem erősen politikaiak is.

Ebből kiindulva a legfontosabb talán mégis az igazság problematikájának megszólítása a genocídium kontextusában. Ez ugyanakkor a legnehezebb is, mivel minden genocídiumra elmondható, hogy sokakat gyilkoltak meg, tömegek szenvedtek elmondhatatlanul, s még mindig felfoghatatlan indulattal tölti el őket az elszenvedett atrocitások emléke, öröksége. A félreértések elkerülése végett ki kell emelni, hogy a tudományos elemzés teljes mértékben elismeri a tömeges erőszak realitását. Az érintett csoportok fájdalma és vesztesége vitán felül áll. Ugyanakkor fontos nyitottnak maradnunk, és feltárni, hogy az erőszak ténye körül szerveződő diskurzusok miként alkotják meg a saját valóságukat. Ideértve azokat az eseteket is, amikor a hatalom birtokosai elhallgattatják vagy megtagadják az áldozatok vagy az áldozatok egy elkülöníthető csoportjának tapasztalatait és emlékezetét. A kritikus olvasó figyelmét fel kell hívni rá, hogy a genocídiumok erőszakkal kialakított igazsága a látszólag elismert áldozatok számára is kártékony, lévén, hogy az áldozatiság egyediségének hazugságát illuzórikus alapokra helyezi, és így lényegében megmérgezi a tényszerű áldozatiságot is. Az igazságok bonyolult rendszerének feltárása nem lehet káros egyetlen áldozat számára sem. Éppen a genocídium, az erőszak és dominancia logikája, hogy az egyik csoport igazsága szükségszerűen csak egy másik kárára tárható fel. Az analitikus kifinomultság, a genocídiumok és az azt követő időszak igazságainak alaposabb megértése érdekében tehát kockáztatni kell a félreértés lehetőségét. El kell rugaszkodni a fekete–fehér értelmezéstől, és meg kell érteni, hogy az individuálisan létrehozott igazságok valósága hogyan kel életre a genocídiumok terében elkövetők és áldozatok számára egyaránt.

Mint ahogy a genocídiumokat követően konstruált igazságok is gyakran a szürke zónába esnek, így van ez az emlékezettel is, mely e traumatikus terekben is szelektív. Az emberjogi irodalmak körében külön műfajt képeznek az 1996-ban, Dél-Afrikában létrehozott Igazság és Megbékélés Bizottság (Truth and Reconciliation Commission, TRC) iratai, Az ilyen elemzések rendkívül sok adatot közölnek, azt a látszatot keltve, hogy egységes történeteket hoznak létre egyes genocídiumokról. Ehhez az emlékezetgyártás klasszikus eszközeit használják fel: személyes vallomások, statisztikai elemzések, táblázatok, grafikonok, esettanulmányok, fényképek és történelmi értelmezések. Az antropológiai elmélet azonban elárulja számunkra, hogy az emlékezés ezen aktusai megadják magukat a káosz rendszerének, az objektivizációnak, a generalizációnak, a tulajdonított igazságoknak és kolonizációs viszonyrendszereknek. Az emlékezés politikája magába foglalja a múlt újraalkotását a

jelenben megjelenő igények szerint. Guatemala esetében is megfigyelhető, miként konstruálja a genocídium emlékezetét a nemzeti és nemzetközi média a lakosság mesztic és maja része számára egyaránt. Megmutatja, miként alakította ki a félelem és erőszak kultúrája azt a közeget, melyben mind a maja, mind a mesztic lakosság tagadja a háború és annak genocídiumnak minősíthető eseményeit. A társadalom nem ismeri el a polgárháború megtörténtét sem, helyette azt állítják, a gerillák létezését a kormány találta ki, hogy szigorú ellenőrzés alá vonhasson bizonyos területeket. Sőt, sokan elfogadják azt a kormány által is támogatott elképzelést, miszerint az erőszak nem politikai alapon szerveződött, hanem helyi bűnözés okozta. Esetleg egyszerűen a közösségi viták eszkalálódásának tekintik a polgárháborút és az azt kísérő gyilkosságokat. És ez csak néhány azok közül a variációk közül, amelyekkel a népi történelem és a háború emléke természetessé válik, elhalványul, és végül eltűnik egy ország emlékezetéből. Mely variációk mind teljesen logikusan felépített valóságok, és melyek igazsága nem kérdőjeleződik meg az azt elfogadók gondolataiban.

A reprezentáció mindezekhez hasonlóan szelektív, és részben a felejtés aktusára épül. A genocídiumok megjelenítésének előzményei a totális felfordulás, káosz és szenvedés. A feszültség és a valóság leszűkítésének elkerülhetetlen igénye egyértelműen megjelenik az írók, állami hivatalnokok, túlélők és elkövetők törekvésében egyaránt, mellyel megjeleníteni igyekeznek azt, ami „kimondhatatlan bűn” az emberiség ellen. Mivel a genocídiumokkal kapcsolatos írások költészete és politikája szituatív tudást hoz létre, fel kell tenni a kérdést, hogy maga a genocídium reprezentálásának aktusa miként alkotja meg a genocídiumot mint kulturális kategóriát abban a formában, amelyben mi ismerjük. Az emlékezet mindig közvetett, az erőszak és genocídium problematikája esetén is.

Figyelmet kell szentelnünk a színpadiasságnak, amelyben az erőszak és a genocídium megjelenik. Látványos, hogy különleges panelek, bizottságok miként hoznak létre bizonytalan történeteket a rendelkezésükre álló elsődleges eszközökön, a leiratokon és a fordításokon keresztül. A technikai problémák ugyanakkor a jó szándék ellenére is bizonytalaná tehetik a megbékélés, a jóvátétel legitimitását, de egyáltalán, a megvalósulását is. Közvetlen következményként az érdek alapú árulás és kollaboráció határozhatja meg az erőszokról létrehozott hivatalos képet, a megbékítés igénye helyett. Természetesen nem kérdőjelezhető meg az erőszak megjelenítésének fontossága a nemzetközi fórumokon, de kritikusnak is kell lennünk a tömeges erőszak reprezentációjával szemben, belátva, hogy maguk az annak teret engedő körülmények azok, melyek a reprezentáció struktúráját adják.

A nemzeti és nemzetközi média hatásaként a nemzethez tartozás új modelljei alakulnak ki. A média, mivel tematizálni képes a történelmi eseményeket, a szereplőket is maga helyezi el

benne, határozza meg az elkövetők és az áldozatok körét, így az erő eszközévé válik, amellyel megtörhető a történelem pillanatnyi minősége, és a társadalmi valóságok összekeveredő hálója hozható létre.

A kutatónak óvatosnak kell lennie, miként reprezentálja az erőszakot. A genocídium, az etnikai tisztogatás, a tömeggyilkosság nem „történik meg” hirtelen, váratlanul, a pillanat tört része alatt, mint egy áradat, mely lecsap a gyanútlanokra. Akár évekig eltarthat, és összetett okai vannak. Így a vizsgálata sem korlátozódhat a pillanatra. Az erőszakot, amely a genocídium pillanatában csúcsosodik ki, de nem azzal kezdődik vagy ér véget, egy folyamatként értelmezve lehet megragadni. A folyamat elemzésén keresztül megszerzett információk pedig nem korlátozódnak a témára. A boszniai események, a holokauszt, az örmény genocídium többet tárnak fel önmaguknál. A testek elporladnak, cselekedet azonnal a múlt nemlétebe vész, csak a körük szőtt emlékezet marad meg. Ebben áll a genocídiumok vizsgálatának igazi jelentősége. Boglár Lajos kutatási filozófiája szerint mindig van egy betörési pont a kutató számára. A rész, melyen keresztül felfedi magát a társadalmi konstrukció teljessége. E gondolat mentén elindulva nagyon is valószínűnek tűnik, hogy a genocídium problematikáján keresztül megérthetővé válik valami az emberi létezés kegyetlen teljességéből.

A törekvés, hogy az emberi létezés végessége és a cselekvés okozta szenvedésben megtaláljuk az értelmet, egyidős az emberrel. A kérdések továbbra is nyitottak, lévén az emberek képtelenek elfogadni, hogy a világból valószínűleg hiányzik az értelem. Az etnográfus ajándéka a sűrű leírás, a tanúságtétel, és a problémák egymás mellé helyezése, melyek a kulturális ismeretekből táplálkoznak. Ilyen módon harcolva a hierarchikus struktúrákból származtatott elnyomással. Mi lesz az együttélés és velük élés szabályaival egy genocídiumok terhelte világban? Mi a megfelelő távolságtartás egy támadás alá vont csoport megfigyelésekor? Van-e szerepe az empátiának, amikor tudományos megfigyelőként fordulunk az emberiségellenes bűncselekmények felé? Hol válik a szemtanú antropológus szemlélővé, esetleg bűnrészessé?

Módszertani kérdések:

A genocídiummal foglalkozó kutatások komparatív és nem komparatív megközelítésűek. A komparatív kutatások arra kíváncsiak, hogy mi az, ami összeköti az eseményeket, a nem komparatív kutatások az események „mikéntjének” rögzítésére szorítkoznak. A túlzott általánosítások elfedhetik a megértéshez feltétlenül szükséges partikularitásokat, miközben az eseményeket elszigetelő kutatások azt az érzetet kelthetik, hogy maga a jelenség is elszigetelhető. A kulturális antropológiának olyan módszert kell választania, amely ezek szintetizálásával, és a különböző leíró fogalmak dekonstrukciójával fordul a kérdés felé. A genocídiumot mint fogalmat annak lehető legtágabb és legnyitottabb értelmében lehetne meghatározni, a különböző tudományágak eltérő terminológiájának figyelembevételével, de nem azok megkötéseit átlépve. Ezzel egy organikusabban használható fogalmi keret hozható létre. Az erőszakot a társadalmi működés szerves és „normális” részeként megérteni, ezzel kerülve el az események ösztönös eltávolítását és vagy mitizálását. Miközben a kulturális antropológia relativista tradícióit követve a cél a megértés, és nem az igazságtétel. Mivel a törekvésben maga az igazság nem kizáró kategória, hanem maga is kutatás tárgya. Az igazság természetének, az igazmondás fontosságának és az azt végző cselekvőnek a felismeréséhez kapcsolódó kérdésekkel kezdődik a „nyugati kritikai” tradíció. Az „igazság” megkérdőjelezése annak hatalomgyakorlási képességei alapján, és a „hatalom” megkérdőjelezése az igazságról folytatott diskurzusai alapján jó kiindulópontnak tűnik egy olyan kérdés vizsgálatakor, melyben mindkét viszonyrendszer nagy fontossággal bír. A következő fejezetekben arra teszek kísérletet, hogy ebből a megközelítésből vizsgáljam a genocídiumot, a kapcsolódó fogalmak történeti eredetét, kialakulását, a hatalommal való kapcsolatát, valamint – a témával foglalkozó kutatók esettanulmányaira támaszkodva – „alkalmazási” hiányosságait, ellentmondásait és a nagy narratívák monolitikus igazságainak árnyékában meghúzódó „szürke zónákat”.

A genocídium meghatározatlanságából fakadóan nincs sehol, így tehát ott van mindenütt. Megragadhatatlansága okán felütheti a fejét bárhol és bármikor. Ezáltal a kulturális antropológiában tradicionálisan használt terep-fogalmak is átalakulni kényszerülnek. Az itt felmerülő első módszertani kérdés, hogy helyes-e a kutatónak egy olyan konfliktus-zónába rohanni, amikor az erőszak elérni látszik azt a szintet, mikor már a genocídium szempontjából is érdekesnek minősülhet? Valószínűleg nem. Kutatói erőfeszítései egyfelől érdekeltté teszik az események lehető legpontosabb értelmezésében, ugyanakkor nem is rendelkezhet azzal az etnográfiai ismerettel, mely eligazíthatja az erőszak hatására egyre bonyolultabbá váló

csoportközi viszonyokban. S nem bizonyos, hogy helyes szántszándékkal veszélybe sodornia magát. Vagyis megengedheti-e magának egy kutató, hogy olyan helyzetet teremtsen, amelyben a körülmények nyomására elkövetővé, cinkossá, esetleg áldozattá válhat, mely eshetőségek mindegyike súlyosan ronthatja az általa megkeresett adatközlők helyzetét? Másfelől jelenlétével már önmagában maga is az erőszak kirobbanásának egyik oka is lehet. Így új kulturális antropológiafogalmak megalkotására és kiterjesztett, indirekt adatgyűjtési formákra van szükség. Mely egyben nem jelent elszakadást az antropológia emberközpontú megközelítésétől, ami együtt jár egy interdiszciplinárisabb megközelítéssel is.. Egyrészt nagyobb mértékben építhet azokra az etnográfiai munkákra, melyek szerencsés – vagy sokkal inkább szerencsétlen – kutatók konfliktuszónákban megélt tapasztalatain alapulnak. Másrészt integrálnia érdemes minden tudományág felé, amely megkísérel a téma felé fordulni. Megfontolandó a critical social theory azon módszertani megközelítése, mely dialektikus módszert az elemzés folyamatában alkalmaz, annak érdekében, hogy számoljon a társadalmi cselekvők szubjektivitásával és társadalmi intézmények objektivitásával (Browne 2017:12.). Ennek az összetett viszonyoknak a kölcsönhatása mindenképpen szükséges egy működő interdiszciplináris keretrendszer létrehozásához. Elképzelhető, hogy az antropológia kulturális relativizmusra épülő érzékenysége éppen azt teszi lehetővé, hogy szintetizálja a népi társadalmi kapcsolatos, egymástól eddig elkülönülő megközelítéseket, és egyben a kritikai elemzésen keresztül pontosítsa eredményeiket. A kulturális antropológiát tekinthetjük úgy, mint az idegenről szóló tudományt, melynek középpontjában a másokra irányuló kérdés kell hogy álljon. Ezt a megközelítést egészíti ki a posztmodern antropológia számára nagy jelentőségű felismerés: az őt körülvevő konstrukciók lebontására vállalkozó kutató még saját maga számára is szükségszerűen idegenné válik. Bármilyen ijesztőnek is tűnhet, mégis ez a felismerés teszi lehetővé, hogy érdeklődésünket ne csupán az egyértelműen elkülönülő társadalmak, kultúrák jelentőségére koncentráljuk, ám legnagyobb jelentősége talán mégis az, hogy leszámol a másság és az idegenség egzotizálásával.

A kulturális antropológia a diszciplína kezdetétől együtt jár a módszertan kreatív megközelítésével, jelentse ez akár új módszerek létrehozását, vagy más területekről kölcsönzött rendszerek kreatív alkalmazását. Miközben igaz, hogy a résztvevő megfigyelés és a terepmunka bizonyult a legalkalmasabbnak a diszciplína érdeklődési körébe került kérdések többségének megismeréséhez, a választott módszer – vagy leginkább módszerek – alapvetően a megismerni kívánt jelenséghez kapcsolódnak, és nem a diszciplínához. Érdemes megemlékezni róla, hogy maga Malinowski is gyakorlati lehetőségei, szükségletei és korlátai okán állt elő a résztvevő megfigyelés általa kialakított megközelítésével, lényegében a kutatás

folyamatában, nem ragaszkodva a megismerés korábban lefektetett dogmáihoz. Hasonlóan Kate Fox is a diszciplína tradícióinak és módszereinek kreatív felhasználásával élt az angol társadalom elemzésekor, ezzel bizonyítva, hogy az iparosított nyugati társadalmakról is van mit elmondania az antropológiának. Saját szavai szerint azért fordult a kevésbé „tipikus” téma felé, mert „elbukott” a „terepmunka-beavatáson”. A modern megközelítés – némileg túlegyszerűsítve – talán ez lehetne: a kulturális antropológia módszere az, amit a kulturális antropológusok használnak. Ami egybevág azzal a megállapítással, hogy a diszciplínák közti határok egyre kevésbé a megközelítés gyakorlatához, sokkal inkább annak szellemiségéhez kapcsolódnak. Fox, kritikusabb hangot megütve, éppen abban látja a résztvevő megfigyelés „fetisizálásának” problémáját, hogy miközben a kutatás célja elvileg „a kultúra bennszülöttjeként gondolkodás” elérése, publikálásakor mégis látszólag kötelezővé vált oldalakon keresztül érvelni ennek lehetetlensége mellett. Mike Savage 2017-es, az egyenlőtlenség multidiszciplináris megközelítéséről írt online cikkének bevezetésében a társadalomtudományok diszciplináris konzervativizmusát egyenesen „károsnak” nevezi. Melyet szembeállítva a természettudományok azon megközelítésével, hogy egyes problémákat pusztán azon az alapon vonnak hatáskörükbe, hogy képesek-e érvényes állításokat megfogalmazni velük kapcsolatban, miközben a „kockázatkerülő” társadalomtudományok az ismert kérdéskörök és ismert közönségük kényelmes kereteibe „tunyulnak”. Bernard, Savage és Fox gondolatmenetét követve az lehetne a kérdés, hogy a kulturális antropológia képes-e érdemben hozzá tenni a genocídium kérdéséhez? Képes-e a kulturális antropológia, mint az ember globális megismerését célzó holisztikus ötvözet érvényes konklúziókra jutni választott témájával, ez esetben a genocídium problémakörével kapcsolatban? Ennek eldöntéséhez érdemes elsőként az antropológia által kínált analitikus fogalmakat megvizsgálni. A genocídium-kontinuum szembemegy a tradicionális genocídium-megközelítésekkel, amelyek például ragaszkodnak a holokauszt megkérdőjelezhetetlen egyediségéhez, és nagyon óvatosan alkalmazzák magát a genocídium kifejezést is. Carole Nagengast és a genocídium-kontinuum elmélet megalkotója, Nancy Schaper-Hughes egy alternatív megközelítést tart időszerűnek. Át kell lépni a beidegződéseken, és összekapcsolni a „normális” és „abnormális” időkben megjelenő erőszakot. Amennyiben ez azzal a veszéllyel jár, hogy a genocídium fogalmát olyan területekre is kiterjesztjük, ahol nem gondolnánk találkozni vele, akkor ezt a veszélyt messze felülírja az a lényegesen súlyosabb fenyegetettség, hogy félreértelmezünk vagy figyelmen kívül hagyunk olyan genocídium felé vezető gyakorlatokat és gondolatokat, amelyek az „átlagos, jó emberek” mindennapi normatív viselkedésben jelennek meg.

Következtetések:

Maga az erőszak nem természetes antropológiai kutatási téma. A diszciplína által elvárt, tanult kutatói habitus velejárója nem meglátni a vizsgálatunk alá vont közösség életében az erőszak megnyilvánulásait, de legalábbis nem e köré felépíteni narratívánkat. Egyfelől tény, hogy a genocídium mint modern jogi és filozófiai fogalom nem létezett 1944 előtt, ugyanakkor nyilvánvalóan nem állítható, hogy a csoportok közti totális konfliktus – amely az egyik csoport tényleges megsemmisülésével jár – a modernitás egyedi jelensége, vagy kizárólag a fejlett ipari társadalmak sajátja lenne. Ez a felismerés lehet az egyik indok, amiért az antropológia nem foglalkozott eddig a témával. Közelebbről a nyugati kultúrák erkölcsi relativizmusának ismeretén alapuló félelem attól, hogy az erőszak feltárásával a kutató jogalapot szolgáltatna a vizsgálat alá vont csoportok és kultúrák további jogfosztásához, stigmatizálásához. A huszadik század etnográfiai irányelve a „nem lát, nem hall és nem beszél” volt a nem többségi, és nem európai kultúrák vizsgálatakor. Mely döntés racionálisnak tekinthető, mivel a diszciplína a kutatott közösség megismerésekor éppen annak saját válaszait, saját konstrukcióit és saját értelmezéseit igyekszik megérteni, mely közösség önmagát minden körülmények között morálisnak, igazságosnak és racionálisnak fogja tekinteni. Egyes antropológusok, mint Elliot Leyton egyenesen amellett érveltek, hogy az antropológia alkalmatlan a gonosz megismerésére, lévén igen szerény eszközökkel rendelkezik az erőszak teljes skálájának feltárására, és a kulturális relativizmus módszertani elvének következetes betartása esetén az áldozat hibáztatás-stigmáját kaphatja. Ugyanakkor ez a moralitással szembeni vakság hermeneutikai nagyvonalúságot is kölcsönzött a diszciplínának. Bár a népirtások története jóval előbb kezdődik, mint a genocídium fogalmának megalkotása, és lényegesen korábban, mint a nyugati birodalmak gyarmatosítása, nem megkérdőjelezhető, hogy a tizennyolcadik század végétől kezdődő, az antropológia formálódásával is egybeeső, jól leírt és dokumentált időszak kegyetlenségben és genocídiumokban gazdag. A diszciplína szeme előtt történő nem kívánatos események azonban, az etnográfiai repedésekben megbújva, teljesen reflektálatlanok maradtak. Az erről a vakfoltról folytatott diskurzus az antropológia történetének általában, és a genocídiumok antropológiájának különösen fontos része. Ugyanakkor az antropológia – miközben elfordította tekintetét a közvetlenül előtte történő genocídiumokról és kegyetlenségekről – nagyon is szívesen foglalkozott az elidegenített erőszakkal. Elemzések születtek annak szimbolikusságáról, pszichológiai vonatkozásairól vagy strukturális formáiról. Éppen e módszertani tapasztalat kiterjesztése, és a mindennapi erőszak – melyet oly sok társadalmi

intézmény háttérében megtalálunk – sokrétű elemzése lehet az a hiányzó elem, amire a modern genocídium-kutatásnak szüksége van.

A genocídium és más rokon fogalmak nagyjából érintetlenül hagyják az elkövetők indítékait, nyitva hagyva az analízis lehetőségét olyan összetett motivációk értelmezésére, mint a félelem, a vágy és a mások megsemmisítése által remélt tisztaság és fejlődés. Ezek a fogalmak – a szelektív történelemszemlélet és a megemlékezés formáinak és értelmezéseinek vizsgálatával – a harag, a gyűlölet és a félelem megteremtése és erősítése irányába terelik a kutatást. Ezek a kutatások megmutathatják a félelem közvetlen és környezeti forrásait, a szűkös erőforrásokat, és a versenyhelyzet kiéleződését, melyek megnövelik egy csoportközi konfliktus kialakulásának veszélyét. Helyesen mutatnak rá a konfliktusok mélyebb okaira, és vetik el az „természetes ellentétek” megnyugtató magyarázatát. A Jugoszlávia felbomlása körül kirobbanó erőszak az „etnikai konfliktus” címkét kapta az analitikus diskurzusban, ami egyfajta legitimációt kölcsönzött az eseményeknek. Hiszen ebben az esetben, a cselekmények szörnyűségének elismerése mellett, a kiváltó okokat mégis legitimnek tekintjük. Valóban nem élhet együtt egy népesség, melyet „ősi gyűlölet szakít szét”: ilyen körülmények között az erőszak megszűnésének egyetlen logikus módját a felek elszigetelésében, vagy az egyik csoport totális megsemmisülésében határozhatjuk meg. Ez a meghatározás eltávolítja a felelősséget az egyéntől, ahelyett, hogy elkülönítené és azonosítaná a lépéseket, amelyek fokozatosan megerősítették a félelmet és gyűlöletet. Azt a tévképzetet kelti, hogy hagyni kell „kifutni” a konfliktust, mivel elkerülhetetlen – ahelyett, hogy megakadályoznánk civil lakosság ágyúzását. Egyben kényelmes viszonyítási pontot is szolgáltat az „embertelenséget” szemlélő társadalmak számára, melyben megcsodálhatják önnön nagyszerűségüket, és elfedhetik a saját kultúrájukban kódolt hétköznapi erőszak realitását. Ezek gondolatmenetek minden országban más kulturális válaszokat aktivizálnak. Franciaországban például megerősítik a gondolatot, hogy egy unitárius, egységre törekvő köztársaság lényegesen hatékonyabb és emberségesebb szervezeti egység, mint a „multikulturális társadalom” zavaros és ellentmondásos víziója, és háttérbe szorítja a francia társadalomnak a modern antiszemitizmus kialakulásban, és magában a holokausztban játszott szerepe feldolgozatlan közösségi emlékezetét. Az USA esetében pedig a társadalom azon képzetét erősítik, hogy államuk kizárólag megmentőként, és nem elkövetőként kapcsolódik a fogalmak által jelölt erőszakhoz.

Többek között az antropológia helye a reprezentáció és erőszak struktúrájában attól függ, hogy miként határozza meg az emberi kulturális, társadalmi és biológiai eltéréseket, és miként

foglal állást közösségi problémák esetén. Az antropológia szereti magát annak a tudományos diszciplínának tekinteni, amely képes megmutatni és magyarázni az emberi sokféleséget, és erről megfelelően informálni a közélet gondolkodóit, politikusait, véleményformálóit, az egész társadalom és az emberiség javára.

A kulturális logika, amely materiális kultúrával azonosítja emberek csoportjait, nem csak arra használható, hogy jogalapot szolgáltatson egy területi igény számára, de a történelmi folytonosság tagadására is felhasználható, amennyiben a politikai érdek ezt kívánja. Az ősi amerikai leletek alapján megismert mound-kultúrák és a területen élő őslakos indián kultúra közti folytonosság feltételezése sokáig lehetetlen volt, hiszen ebben az esetben el kellett volna ismerni a mound-kultúrát létrehozók képességeit, és egyáltalán e népcsoportok történelmét. Melyekből olyan jogok elismerésének szükségszerűsége származott volna, melyektől éppen megfosztani kívánták őket. Az Egyesült Államok esetében is működik a gyakorlat, amely a tárgyi alapon „bizonyítható” történelmi kontinuitást a területi jogokkal azonosítja.

Ezek a példák is megmutatják a nemzetállam körüli nagyfokú bizonytalanságot, és azt, hogy milyen nehezen egyeztethetők össze egy történelmileg kialakult kulturális egységgel. Ez a meghatározatlanság magyarázhatja a kulturális és nyelvi pluralizmus körüli félelmeket. Még az önazonosításában a kulturális diverzitást fontosnak tartó Egyesült Államok lakosainak egy része is bizonytalanságot és félelmet érez a spanyol nyelv terjedésével kapcsolatban. Nagengast szerint ez a félelem teszi lehetővé, hogy az átlagos állampolgár jóváhagyja a tőle eltérőkkel szembeni atrocitásokat, visszaéléseket. Ahogy azt egy 1997. májusi eset példázza, mikor határőrök agyonlőtték a juhait terelő amerikai állampolgárt, Ezequiel Hernandezt. A tizennyolc éves gimnazista családjának kártérítést fizetett az állam, de a bíróság nem állapított meg „előítéletességet” a „baleset” indokaként, mivel a fiúra illett egy körözött drogfutár személyleírása, vagyis hogy sötét a bőre, fiatal, és magányosan jár a határvidéken. Vagyis a bíróság maga is jóváhagyta, hogy a kisebbség egyes tagjaihoz köthető bűnök szolgáltatva bizonyítékokon keresztül a szimbolikus és a fizikai erőszak szükségessége kiterjeszthető a teljes csoportra. A fentebb nevesített példák közös eleme az „eredeti” lakosok és az „idegenek” fogalompárja. De bármilyen eset, ahol emberek csoportjainak, és nem egyéneknek tulajdonítunk bizonyos tulajdonságokat, veszélyt rejt magában. Ezt a „másság dilemmájának” nevezhetjük. Mikor elfogadjuk egy társadalmi kategória legitimitását (nők, férfiak, zsidók, német ajkúak), ez egyben megteremti a lehetőséget, hogy az ezen kategóriákba sorolt egyénekhez csoporttagságuk alapján csatoljanak sztereotípiákat. Nem az a fő probléma tehát, hogy nem tudjuk helyesen kategorizálni az emberiséget, hanem az, hogy ezzel egy időben az egyének indítékait, cselekedeteit, érényeit és hibáit a csoportkarakterisztika fogalmai alá

soroljuk, mely többek között lehet akár vallási, etnikai, faji vagy nemzeti.

Többségünk számára a genocídium prototípusa a nácik zsidók kiirtása érdekében tett lépéseit hívja elő az emlékezetből. Másodsorban pszichológiai, morális és jogi egyértelműséggel alkalmazható a nagy földrajzi felfedezésekhez és a gyarmatbirodalmak kialakításához kapcsolódó tettekre. A jogi prototípus az 1948-as ENSZ-egyezmény. Egészen pontosan a 2. cikk, amely nemzeti, etnikai, faji és vallási csoportok megsemmisítésének szándékaként határozza meg a genocídiumot. Stabil és permanens csoportokként határozva meg a genocídium elszenvedőit, melyek bizonyos értelemben objektív létezőként azonosíthatóak a tett elkövetését megelőzően. Ennek a megközelítésnek a jogalkotás szempontjából van létjogosultsága. Ugyanakkor az etnikai, nemzeti, faji identitás, ahogy azt az antropológia már felismerte, problematikus konstrukciók, amire a nemzetközi bíróság is hamar ráébredt.

Az etnikai identifikáció önmagában is egy társadalmi folyamat, amely ki van téve a folyamatos társadalmi változásoknak és a politikai manipulációnak. Az európai történelem utolsó kétszáz éve többé-kevésbé a nemzetállami keretek közötti önmegvalósítás története. A Jugoszlávia felbomlását kísérő erőszakos események a jugoszláv identitás legitimitásának megvonásaként is felfoghatók.

A ruandai büntetőbíróság, amikor az 1948-as Genocídium-egyezményt igyekezett alkalmazni, „váratlan” akadályba ütközött. Az egyezmény második cikkének jogalkalmazási gyakorlata az atrocitást elszenvedő csoportot „permanensen és stabilan”, lényegében objektívan létezőnek határozza meg. Mely „létezésnek” – a genocídium szándékának bizonyításához – ráadásul már a megsemmisítési kísérletet megelőzően is fenn kell állnia. A tuszik és hutuk a felszínes szemlélődő számára egyértelműnek és „fizikailag” meghatározhatónak tűnő különválásával szemben valójában képlékeny és nehezen meghatározható kategóriákat alkottak. Mivel társadalomban eredetileg létező elválasztásokra épülő gyarmatosító és azt követő rezsimek kategorizáló gyakorlata is folytonosan változott, és változott ezáltal a csoporttagság is, a meghatározás idővel a testi különbségekre, az állam vezetésében betöltött pozícióra, vagy éppen a birtokolt szarvasmarhák számára is épülhetett. Így a csoportok stabil létezésének jogi értelemben történő bizonyítása problematikussá vált. Ennek hiányában azonban a bírák nehéz helyzetbe kerültek, mivel a politikailag tisztának tűnő helyzet ellenére az etnikai kategóriák objektívan létező csoportként történő azonosítása nélkül a mézárások jogi értelemben nem nevezhetők genocídiumnak. Ugyanakkor a ruandai állam és annak polgárai számára ezek a csoportok nagyon is létező etnikai csoportok voltak. A bírák ezért úgy döntöttek, hogy mivel az erőszak ezen pszichológiailag létező kategóriák köré fonódott, így azokat társadalmilag is létezőnek kell tekinteni. Így ezek az etnikai kategóriák jogi értelemben akkor jönnek létre,

mikor valaki ki akarja irtani őket. Ebben az esetben a nemzetközi bíróság a társadalmi és kulturális folyamatok ismeretében, azokhoz alakítva alkalmazta a jogot. Kétségtelen, hogy a jövőben is tovább fogja finomítani kategóriáit és fogalmait, ahogy egyre több esetben kell eljárnia. Az ENSZ által meghatározott genocídium mellett a büntetőbíróságok az állami erőszak szélesebb fogalmát is ki fogják alakítani, hogy eljárhassanak azon erőszakformák ellen, legyenek azok akár fizikai vagy nem fizikai cselekmények a politikai, társadalmi, etnikai csoportok elnyomására, megfélemlítésére, önrendelkezésük korlátozására, vagy bizonyos csoportok korábbi területeikről történő kiszorítására, illetve meghatározott területekre történő beköltözésük megakadályozására, amelyre jó példa Izrael területfoglalási politikája. Ezek az állami cselekvések nem tekinthetők genocídiumnak, de ahhoz hasonlóan emberek meghatározható csoportja vagy csoportjai ellen irányulnak. Megint más példát jelentenek a nem genocídium jellegű csoport elleni támadásra a nyelvi, vallási vagy kulturális sajátosságok eltüntetését célzó elnyomási rendszerek.

Az antropológusok sokat küzdöttek az emberiség egyszerű „faji” alapú megkülönböztetése, mint az emberi sokféleség megismerésére alkalmatlan rendszerezési elv ellen. Hasonlóan indokolt a túlegyszerűsítő és túláltalánosító őslakos–idegen különbségpár elleni fellépés, ez a megkülönböztetés alkalmatlan a migrációk, népvándorlások, megállapodások, birtokviszonyok változatos fogalmainak és történelmének megértésére. Egyszerű leíró kategóriáink – mint „etnikai konfliktus”, „genocídium”, „őslakos népek” – nem csak arra vonatkozóan vetnek fel kérdéseket, miként tesszük fel kutatási kérdéseinket, és miként kíséreljük megválaszolni őket. Ezek a kategóriák a szélesebb közösség számára is küldenek üzeneteket arra nézve, hogy mit tud elmondani a tudomány a csoportok közötti erőszak láthatatlan mozgatóiról, egyszerű okairól és történelmi gyökereiről. E „szélesebb közösség” nem csupán saját államunkat és kultúránkat jelenti, hanem magukat az embereket, akik kényszerű résztvevői ezeknek az erőszakos eseményeknek, és a nemzetközi aktorokat, melyek igyekeznek megoldásokat találni az ilyen konfliktusokra.

Az emlékezet, az identitás és az erkölcsi követelések megközelítése a konfliktust követően újraépítkező társadalomban „lentől” induló elemzéssel lehetséges, amely felismeri a mikro-lokalitásban megvalósuló megbékélési kezdeményezéseket. Amennyiben a politikai folyamatokat a férfiasság–nőiesség, a politika és a társadalom kapcsolatai, a magánszféra, a moralitás és áldozatiság kategóriáin keresztül vizsgáljuk meg, feltárulhatnak a különben rejtett folyamatok, melyekben megkérdőjeleződik a hatalom és identitás, és újraalkotásra kerül a folytonosan változó kontextusokban. Az újraalkotás folyamán szerepet kaphat az etnonacionalizmus is, de nem az az egyedüli meghatározó.

A terepmunka alapú elemzések jelentősége a konfliktusokat túlélő társadalmakban abban áll, hogy feltárják az önmeghatározás és a másokhoz viszonyulás sokrétű lehetőségeit, szemben a nacionalista narratívák monolitikus igazságaival. Ugyanakkor feltétlenül fontos, hogy a traumák jelentőségének kellő teret adjunk a kutatások során, még akkor is, ha azok hatásmechanizmusainak dogmatizált kereteit megkérdőjelezzük. A kiegyensúlyozottságot azonban úgy kell megteremteni, hogy figyelembe vesszünk olyan változókat is, melyek értelmezhetetlenek egy pusztán csoporttagságon alapuló meghatározáson. A megélt háborús tapasztalat elválaszthatatlanul átszövi a mindennapi létezést. Elengedhetetlen interpretálni a heterogén egyéni és csoportérdekek, valamint a tapasztalati emlékezet közötti ellentmondásokat is, amelyek az egyéneken nap mint nap feszültséget teremtenek.

A kulturális antropológia számára talán az erőszak és az ahhoz elvezető félelmek, ellenérzések, politikai manipulációk etnográfiaja lesz az a megközelítés, melyen keresztül megragadhatóvá válik a népi kultúra. A cél pedig a társadalmi csoportokat körülvevő retorika és megjelenítés jelentőségének kihangsúlyozása kell legyen, amelyet „egyszerű diskurzusoknak” minősíthetnek a felszínes megfigyelők. Egyben kifelé és messzebbre kell tekintenünk, azokra a kategóriákra, amelyeken keresztül a világ megérteni, megmagyarázni és kiiktatni igyekszik az erőszakot. A genocídium antropológiájának kulcsa talán éppen abban áll, hogy magát a fogalmat ragadja meg kritikai élel, ahogy tette azt a rassz és rasszizmus esetében. A „genocídiumok antropológiája” saját kulturális antropológiai kategóriáink megalkotásával, talán politikai, emberi jogi felhasználása érdekében kifejtett lobbitevékenységgel nem csak a tudományos megismerés előmozdítását, de egyben Franz Boas és Raphael Lemkin humanista örökségét is szolgálhatja. Hiszen az elnagyolt értelmezések, a megkérdőjelezhetetlen igazságok, az érzelemmentes intézményesülés a genocídium logikájának győzelmét is jelentik.

A Témában végzett tudományos tevékenység:

Publikációk:

2017 (megjelenés alatt) Ishi agya – morális kérdései testről és lélekről. In. Test és Lélek. Kultúra és Közösség. 2017/4.

2016 „Fölsír a hat, de mire mégy? Megismerés és igazság problematikája a genocídium példáján keresztül. In. Antro-Pólus 2016/1.

2015 A bennünk élő gonosz. Antiszemita tendenciák a holokausztig, és utóéletük Görögországban és Magyarországon In A.Gergely András, Papp Richárd, Ausztrics Andrea (eds): Zsidó kultúra és identitás antropológiai nézőpontból. Tanulmányok a tematikus kutatómódszertan köréből. MAKAT – Antroport 2015. Budapest

2015 Are most homosexuals Gay? In. Waldemar Kuligowski – Richard Papp (eds): Sterile and Isolated? An anthropology today in Hungary and Poland. Wydawnictwo TIPI. Wielichowo

2014 Anielski naród In. 2014/3. CzasKultury. Poznań.

2012 És mindenütt vér In. Gergő Prazsák (eds): Szülőgyilkosságok Magyarországon az ezredfordulón. Aperia publishing. Budapest.

Konferencia előadások:

Deciphering Genocide – addressing the question: What makes genocide possible? – Fourth International Conference in Code Biology. Kőszeg, 22-26 May 2017

Szenvedés, Gyász, Megbánás - 100 éve halt meg Ishi – ELTE TáTK, Kulcskérdések VI. Háború és Háború, Budapest, 2014. április 13-14.

Killin them softly. Genocide, memory and representation. – A New Odyssey 19th International Summer University, Kőszeg, Europe House, June 22 - July 4, 2014

Kinek a teste? A megbékélés, megbékítés, és annak antropológiai vizsgálatának lehetőségei.- ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program évzáró konferenciája, Debreceni Egyetem Soó Rezső Kutatóháza, 2014. június 6-8.

Adaptációs erő? A kulturális antropológia módszereinek szükségszerű változásai a 21. században – ELTE TáTK, Kulcskérdések IV. Értelme és érzelem, Budapest, 2014. április 3-4.
Cinkos, aki néma; antropológia a náci németországban - ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program évzáró konferenciája, Szarvas, 2013 június 6-8.

Bűnösök közt; nemzeti szocializmus és antropológia - ELTE TáTK, Kulcskérdések III. Értelme és érzelem, Budapest, 2013. március 22.